

Laurens Ham

Nog nooit werd er zoveel gelezen

Democratisering in de Nederlandse boekenwereld van de late jaren zestig tot de late jaren zeventig¹

Het Boekenweekgeschenk van 1972 was een hebedding: een fullcolouruitgave die ‘alleen al vanwege zijn uiterlijk de moeite waard’ was, volgens een journalist van *De waarheid*.² Minstens even intrigerend als de vorm was het concept. De stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek (CPNB) presenteerde het als een ‘poesiealbum’ nieuwe stijl, waarin fotografisch weergegeven pagina’s uit decennia oude albums gecombineerd werden met handgeschreven gedichten van eigentijdse dichters als J. Bernlef, C. Buddingh’, Judith Herzberg, Rutger Kopland en Mischa de Vreede. Geheel in de poesiealbumtraditie werden die door de maker zelf van afbeeldingen voorzien.

Alle deelnemende dichters zochten naar een manier om zich te verhouden tot de belerende verstraditie van dit type albums (‘Wat het leven / U moog geven / ’t Zij Vreugde of smart / Moogt gij ’t dragen / Zonder klagen / Met een dankbaar hart’, om een typerende passage uit een van de oude albums te citeren).³ Sommige dichters bleven dicht bij de stijl en aanpak die ze ook elders in hun oeuvre hanteerden, onder wie Rutger Kopland met een gedicht in parlandostijl en Jacob der Meistersänger (pseudoniem van Jacob Groot) met een tekst waarin niet moralistisch, maar observerend over het opgroeien werd geschreven. Anderen kozen echter eerder voor de ironische, soms ook wat schunnige vlucht naar voren. Buddingh’ leverde bijvoorbeeld een versje aan dat hij, aldus de titel, ‘om verschillende redenen toch maar niet in een poesiealbum [had] geschreven’: ‘Je vader trekt flessen / je moeder schaatst scheef / maar jij blijft mijn vriendje / zolang als ik leef.’⁴ Nico Scheepmaker plaatste een erotisch getinte foto van voor de oorlog bij zijn parodie op deze verstraditie. Ook weinig serieus te nemen was de ‘wijsgerige verhandeling’ waarmee plezierdichter Drs. P. het album opende, een gefingeerde geschiedenis van het poesiealbum.

Dit geschenk illustreert de tegelijk wat gekscherende en ongemakkelijke manier

¹ Dit artikel is tot stand gekomen in het kader van het Veniproject *The Author as Policy Officer: Dutch Literary Policy From Below (1960-Today)*, ondersteund door NWO (projectnummer 275-30-039/4097).

² Anoniem, ‘Boekenweek in zicht’, in: *De waarheid*, 11 februari 1972, 5.

³ A. Snooij, ‘Geachte Vriendin...’, in: H. Andreus e.a., *Poesie*. Z.p.: Commissie voor de Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek, 1972, [22].

⁴ C. Buddingh’, ‘Versje...’, in: H. Andreus, *Poesie*, [21].

waarmee in de jaren 1970 geprobeerd werd om de banden met de ‘gewone lezer’ aan te halen. De kans is groot dat ten minste een deel van de 200.000 exemplaren die van Poesie werden verspreid bij lezers terecht kwam die meer op hadden met de oorspronkelijke albumversjes dan met de *tongue in cheek*-parodieën in het bundeltje.⁵ Lang niet iedere lezer in de vroege jaren zeventig zal immers op de hoogte zijn geweest van de laatste ontwikkelingen in de nieuwe poëzie. Voor de deelnemende dichters – zeker voor een weinig publieksgerichte auteur als Jacob der Meistersänger – stond er dan ook misschien iets anders op het spel dan voor de stichting CPNB. Zien we hier een klassieke botsing tussen ‘élitaire’ dichters voor wie een populaire poëzievorm als het poesiealbumversje niet meer dan een gimmick was en een propaganda-instelling die vooral commerciële belangen op het oog had met de keuze voor dit type poëzie?

Misschien is er meer aan de hand. Deze klassieke tegenstelling dekt niet precies genoeg de posities die schrijvers enerzijds en andere boekenmarktspelers anderzijds innemen in de discussie over democratisering, zo wil ik in dit artikel betogen. Hiertoe analyseer ik een aantal ontwikkelingen op de boekenmarkt en in het literatuurbeleid vanaf de late jaren zestig (waarbij ik beknopt ook aandacht besteed aan de jaren vijftig) tot aan de late jaren zeventig. Het was een periode waarin veel spelers op de boekenmarkt – schrijvers, uitgevers, het Fonds voor de Letteren, de Vereniging van Letterkundigen, CPNB – ervan doordrongen begonnen te raken dat de rol van het boek in de samenleving sterk aan het veranderen was. Enerzijds was het lezerspubliek in de jaren na de oorlog explosief gegroeid, onder meer door het op de markt komen van betaalbare pockets en paperbacks vanaf de late jaren vijftig. Met name in de jaren zestig werd er nog wel eens een juichstemming aangeheven als het over de boekenmarkt ging. Maar vanaf de vroege jaren zeventig namen de zorgen toe: dreigde het boek niet steeds meer een eliteobject te worden, dat de arbeidersklasse nauwelijks meer aan zich kon binden? CPNB werd vanaf dat moment een pionier in het verkennen van nieuwe populariseringsvormen voor de literatuur, waarbij de grenzen van het boekmedium regelmatig werden opgezocht.⁶

In dit artikel probeer ik boekhistorische en literatuurwetenschappelijke analyses te combineren met enkele inzichten uit de cultuurpolitiek.⁷ Dat past bij het onderzoeks-

⁵ Zie voor de praktische gegevens over de uitgave: K. de Bakker en H. Arnolds (red.), *De vijftig boekenweekgeschenken 1932-1985*. Amsterdam: CPNB, 1985, zonder pagina.

⁶ Het debat over cultuurspreiding en democratisering begon uiteraard al ruim vóór de oorlog. In een bundel over ‘publieksliteratuur’ wijzen Erica van Boven, Mathijs Sanders en Pieter Verstraeten op de jaren twintig als een moment waarop de democratisering van de literatuur in een stroomversnelling kwam: in dat decennium ‘betraden veel nieuwe lezers de boekenmarkt’ (E. van Boven, M. Sanders en P. Verstraeten, ‘Inleiding’, in: E. van Boven, M. Sanders en P. Verstraeten, *Echte leesboeken. Publieksliteratuur in de twintigste eeuw*. Hilversum: Verloren, 2017, 7-24, aldaar 8). We zouden de ontwikkeling naar literatuur gericht op een massapubliek echter ook gemakkelijk eerder kunnen leggen: Van Boven start haar boek over bestsellers in Nederland bijvoorbeeld al in 1900 (E. van Boven, *Bestsellers in Nederland 1900-2015*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2015).

⁷ Die term ‘cultuurpolitiek’ is tegenwoordig minder gebruikelijk en wordt eerder ‘cultuurbeleid’ (of, internationaal, *cultural policy*) genoemd. Voor een artikel over de periode van de jaren 60 en 70 lijkt me de term cultuurpolitiek, die toen veel in krantenartikelen en overheidsnota’s werd gebruikt, beter op zijn plek. Denken over cultuur-‘beleid’ was in die periode uitgesproken ‘politiek’, zo zal het vervolg van dit artikel laten zien: nadenken over subsidies en cultuurspreiding werd niet zozeer als een apolitieke beleidszaak benaderd, maar als een politiek vraagstuk waarover bijvoorbeeld liberale opiniemakers nadrukkelijk anders dachten dan sociaaldemocratische of communistische.

project waaraan ik op dit moment werk: een geschiedenis van het Nederlandse literatuurbeleid sinds de jaren zestig ‘van onderop’. Ik wil daarmee zowel de studie van de letterkunde als de *cultural policy studies* verdiepen en verbreden. In de studie naar letterkunde en in de boekgeschiedenis is er relatief weinig aandacht geweest voor beleid, zowel vanuit het oogpunt van overheden als subsidieverstrekkers – en dat gebrek aan aandacht is een internationaal probleem, onder meer omdat in veel landen de letteren een marginaal deel van het cultuurbeleid uitmaken.⁸ Zeker voor Nederland geldt echter dat een grondige studie naar het literatuurbeleid zeker op haar plek is. Vanaf 1945 is er in Nederland altijd een intensief publiek debat geweest over de rol die de overheid in de letteren zou kunnen spelen, een debat dat resulteerde in diverse nota’s, literaire werken, televisie- en radio-items over subsidiekwesties en talloze kranten- en tijdschriftenartikelen.

Belangrijk daarbij – en internationaal gezien vermoedelijk ook bijzonder – was dat Nederlandse schrijvers zelf een grote rol in het beleid speelden, met name in de periode tot aan de jaren tachtig: door middel van protesten, journalistieke teksten, themanummers van tijdschriften en via lobby- en commissiewerk probeerden ze hun stempel op de subsidiestructuur te drukken én de verhouding tussen de literaire wereld, de boekenmarkt en de politiek mee vorm te geven.⁹ Deze actieve rol van subsidieontvangers in de vorming van het beleid is weinig onderzocht: veel cultuurbeleidsonderzoek is top-down van aard en legt dus eerder het accent op de doelstellingen van overheden met hun beleid of op de loutere effecten die beleidskeuzes of marktontwikkelingen op kunstenaars hebben.

De vraag naar de zeggenschap van auteurs in het boekenbeleid en de gang van zaken op boekenmarkt kwam in geen decennium zo sterk op de voorgrond te staan als in de jaren zeventig. Binnen organisaties en vakbonden als het Fonds voor de Letteren en de Vereniging van Letterkundigen heersten toen radicale ideeën over ‘zelfbestuur’: schrijvers eisten in toenemende mate een stem in het beleid en lieten zich minder gemakkelijk van bovenaf besturen als het over subsidies of over de relaties met uitgevers ging.¹⁰ Dat ging, zo wil ik laten zien, gepaard met een beoogde emancipatie van gewone lezers: ook de belangen van die groep moesten in het debat steeds worden meegenomen. De term ‘democratisering’ werd vanaf ongeveer 1969 steeds meer het toverwoord van de tijd en werd ook gebruikt om de emancipatie van zowel de schrijver als de lezer te karakteriseren. Dit begrip bleek tegelijkertijd bijzonder lastig te vangen: mensen gaven er uit-

⁸ Uitzonderingen zijn bijvoorbeeld F. de Glas, ‘Het Nederlandse letterenbeleid’, in: L. Hesselink (red.), *Rechtwijzer voor auteurs: contract, fiscus en beleid rond schrijven en vertalen*. Den Haag: Sdu, 1994, 107-127; en K. Beekman, ‘De overheid (19e eeuw-heden)’, in: J. Jansen en N. Laan (red.), *Van hof tot overheid: geschiedenis van literaire instituties in Nederland en Vlaanderen*. Hilversum: Verloren, 2015, 285. Drie belangrijke internationale titels zijn: Y. Surel, *L’État et le livre: les politiques publiques du livre, 1957-1993*. Parijs: Editions L’Harmattan, 1997; G. Sapiro, ‘The Literary Field between the State and the Market’, in: *Poetics* 31 (2003), 441-464; en S. Brouillette, *Literature and the Creative Economy*. Stanford: Stanford University Press, 2014.

⁹ In het onderhavige artikel wordt met name aan de journalistieke kant van de zaak aandacht gegeven. In twee te verschijnen artikelen besteed ik daarnaast ook aandacht aan het activisme van schrijvers en andere kunstenaars en aan ‘medezeggenschapsrollen’ van auteurs: L. Ham, ‘Sluit de rijen: botsende cultuurpolitieke visies tijdens het tweede Schrijversprotest (1970)’, te verschijnen; en L. Ham, ‘Branding the Open-Minded Nation: Dutch Authors at the 2011 Beijing Book Fair’, te verschijnen.

¹⁰ Ham, ‘Sluit de rijen’.

eenlopende, soms botsende invullingen aan. Dat wil ik hieronder laten zien door aandacht te besteden aan die verschillende betekenissen en een aantal boekprojecten die als doel leken te hebben om de literatuur te democratiseren.¹¹

Democratisering als poëticaal principe

In de literaire wereld van de besproken periode herken ik drie toepassingen van het begrip democratisering, die deels met elkaar in strijd zijn. De oudste vorm – die al in 1954 gemunt werd – was de meest metaforische toepassing van de term: die in Paul Rodenko's inleiding tot de poëziebloemlezing *Nieuwe griffels, schone leien* (1954).¹² Rodenko's doel was om een experimentele literaire lijn te trekken 'van Gorter tot Lucebert' en 'van Gezelle tot Hugo Claus', om zijn ondertitel te citeren. In deze poging om de grondbeginselen op het spoor te komen van de Nederlandstalige avant-gardistische verstraditie sprak Rodenko onder meer van twee typen democratisering: van 'de poëzie' en van 'het woord'. Met die eerste woordgroep duidde hij het idee aan dat met name vanaf de historische avant-garde van het interbellum alle begrippen materiaal voor het gedicht konden zijn, ook als ze alledaags of commercieel van aard waren:

Men zou [...] kunnen spreken van een democratisering van de poëzie: evenals de democratische burger zijn staatsbestel, neemt de dichter zijn taal in eigen hand en schaft in de eerste plaats de standsverschillen tussen woorden af: alle Wörter werden Brüder! De telefoonpaal van Karel van den Oever en de Singernaai-masjien van Paul van Ostaijen zijn niet minder dan zwaan, princes of onyx; zelfs Achterbergs m² kan het in de poëzie tot de hoogste functie brengen.¹³

Daarnaast meende hij dat er met name vanaf het verschijnen van de Vijftigers een 'democratisering van het woord' had plaatsgevonden. Hiermee bedoelde hij dat vaste metaforen in onbruik raakten (rozen voor liefde, engelen voor het goddelijke, et cetera), en dat in plaats daarvan 'in principe ieder willekeurig begrip metaforisch voor ieder ander begrip [kon] staan': 'waar een vrouw vroeger als regel met bloemen of sterren vergeleken

¹¹ Een belangrijk heuristisch hulpmiddel bij het schrijven van dit artikel was (de krantendatabase van) Delpher, dat ik onder meer voor de besproken jaren doorzocht heb op de zoekterm 'democratisering literatuur' en 'demokratisering literatuur'. Ook binnen DBNL heb ik op 'democratisering' gezocht. Dat leverde heel diverse, uiteraard geen exhaustieve zoekresultaten op, die ten dele onbruikbaar waren, maar tegelijkertijd een goede indruk gaven van de brede verspreiding van dit begrip in de zestiger en zeventiger jaren, ook als het over het literatuur- en cultuurbeleid gaat.

¹² Rodenko's definities zouden door latere publicisten nog regelmatig worden aangehaald, vaker dan de andere democratiseringsdefinities die ik in volgende paragrafen bespreek. Rodenko's ideeën worden bijvoorbeeld overgenomen in: J. Kruithof, 'Hans Verhagen: Differentiëren en integreren', in: K. Fens, H.U. Jessurun d'Oliveira en J.J. Oversteegen (red.), *Literair lustrum 2: een overzicht van vijf jaar Nederlandse literatuur 1966-1971*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1973, 284-292, aldaar 286; Th. H. van Doorn, 'Mensen vissen vogels', in: *De Nieuwe Taalgids* 70 (1977), 425-433, aldaar 428; J. van der Vegt, 'Hans Andreus, De taal der dieren', in: *Lexicon der literaire werken*, februari 1995, 1-11, aldaar 9.

¹³ P. Rodenko, *Nieuwe griffels, schone leien: van Gorter tot Lucebert, van Gezelle tot Hugo Claus*. Den Haag/Antwerpen: Daamen N.V./De Sikkkel, 1954, 10.

werd, noemt Gerrit Achterberg haar b.v. “zoete cellulose”, Hans Andreus “het eiland sicilië” en Lucebert “mijn kneedbaar smeltpunt”.¹⁴

Het woord ‘democratisering’ lijkt in deze twee gevallen iets subtiel anders te betekenen, hoewel in beide gevallen het woord duidt op een ‘vrijmaking van een waardenstelsel’. In het eerste geval is dat vooral het waardenstelsel dat bepaalt dat bepaalde begrippen wél poëtische kracht zouden hebben en andere niet; in het tweede geval het systeem van conventies dat lange tijd een leidraad was in het metaforisch taalgebruik. Rodenko ging in beide gevallen van een spreekwoordelijk idee van democratisering uit, want hij leek niet op het oog te hebben dat deze avant-gardistische poëtische uitgangspunten ook tot doel hadden om de poëzie daadwerkelijk voor een breder deel van de bevolking toegankelijker te maken. Sterker nog: met name de democratisering van het woord leverde metaforen op die zo ‘particulier’ en creatief waren dat ze voor weinig lezers nog goed leesbaar zullen zijn geweest.

De dichters van de generatie ná die van de Vijftigers – soms als Zestigters aangeduid, en onder meer in literaire tijdschriften als *Gard Sivik*, *De Nieuwe Stijl* en *Barbarber* verenigd – wezen het tweede type democratisering fel af, maar omhelsden wel het eerste type. Dat is goed te zien in een interview uit 1966 van (H.J.) Hofland met de auteurs van *De Nieuwe Stijl*, een interview dat jarenlang op de plank bleef liggen en uiteindelijk in 1971 in *Barbarber* gepubliceerd werd. De *Nieuwe Stijl*-schrijvers hadden voor de Vijftigers geen goed woord over, met name vanwege de complexiteit van hun taal- en beeldgebruik: ‘volslagen onzin, wartaal’, ‘te kunstzinnig, te dichtertelijk’, ‘Allemaal pose. Het blijft bij woorden.’¹⁵ Deze dichters wilden geen maatschappelijke outcasts zijn, maar kozen er naar eigen zeggen voor om keurig in pak gekleed te gaan om ‘zo natuurlijk mogelijk op [te] gaan in de massa.’¹⁶ Armando sprak in het interview van een ‘democratisering in de poëzie’, wat hij uitlegde als: ‘Wij werken met een gewone, normale interesse voor alle dingen.’ Toen Hofland dit herformuleerde als een ‘democratisering van de uitdrukkingmiddelen’ en de vraag stelde of *De Nieuwe Stijl* bij een grotere oplage ook een groot publiek zou kunnen aantrekken, antwoordde Armando dat dat waarschijnlijk niet het geval was: ‘Het is een klein publiek. Kultuurspreiding, dat mensen zoiets móeten gaan lezen, is belachelijk. Het zal wel een elitegroep zijn die zich hier voor interesseert. Ik vind niet da[t] iedereen zich coûte que coûte voor poëzie moet interesseren.’¹⁷ Uiteindelijk koos de groep rond *De Nieuwe Stijl* dus niet ondubbelzinnig voor het verspreiden van literatuur onder een massapubliek: het flirten met de populaire cultuur bleef eerder een poëtische keuze dan een populariseringstechniek.

Een verwante hantering van het begrip democratisering is terug te zien bij andere auteurs van deze generatie, onder wie C. Buddingh’, J. Bernlef en K. Schippers.¹⁸ In de

¹⁴ Rodenko, *Nieuwe griffels*, 10-11.

¹⁵ [H.J. Hofland], [Interview met de auteurs van *De Nieuwe Stijl*], in: *Barbarber* 84 (1971-1), 19-31, aldaar 22.

¹⁶ [Hofland], [Interview], 20.

¹⁷ [Hofland], [Interview], 25.

¹⁸ Merk op dat het begrip democratisering uiteindelijk ook in de literatuurgeschiedschrijving sterk aan de generatie van Zestig verbonden is geraakt. Dat is bijvoorbeeld te zien in: F. Ruiter en W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 1996, 310; en H. Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen: geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Amsterdam: Bert Bakker, 2016 (2005), 331-332.

eerste helft van de jaren zestig hanteerde bijvoorbeeld Buddingh' het begrip in Rodenko's eerste betekenis van het woord: ook bij hem draaide democratisering in eerste instantie om het verbreden van het poëtische palet.¹⁹ Bernlef en Schippers wierpen het op in een gesprek met Remco Campert, de Vijftiger die al snel een meer alledaags taalgebruik ging hanteren en zo een inspiratie werd voor de volgende generatie.²⁰ Ook van een flirt met de commerciële 'wegwerpcultuur' was deze generatie niet vies, zoals blijkt uit het kort bestaande tijdschrift *Weggooitekst*: een literair tijdschrift dat per nummer slechts een kwartje kostte en dat bedoeld was om na het lezen direct weggegooid te worden.²¹ In dit soort teksten zijn echter, net als bij de auteurs van *De Nieuwe Stijl*, weinig aanwijzingen te vinden dat de auteurs écht de oversteek naar de massa willen maken. Het blijft bij experimenten die eerder een cultstatus dan een serieus populariseringsprogramma nastreven.

Bij Enno Develing leek democratisering als poëticaal principe wel degelijk helemaal samen te komen met popularisering en massificatie van de literatuur – al bleek ook bij hem popularisering uiteindelijk eerder theorie dan praktijk te zijn. Develing speelde met het idee om de hiërarchische verhouding lezer-schrijver te slechten en de literaire tekst tot een massaproduct te maken. Daartoe voerde hij in de jaren 60 en 70 een aantal radicale conceptuele 'projecten' uit, zoals hij ze noemde; het woord 'roman' had voor hem afgedaan. In een reeks zelfgestencilde pamfletten, later samengebracht in het boek *Het einde van de roman* (1968, herdrukt in 1973), legde hij uit wat hem voor ogen stond. De verhouding schrijver-lezer was volgens hem 'ondemocratisch' en 'autoritair', en in lijn met een algemener maatschappelijk democratiseringsproces dat hij in de tweede helft van de jaren zestig ontwaarde, wilde hij daar een einde aan maken. Zijn projecten gaf hij daarom vorm als zo neutraal mogelijke beschrijvingen van verschijnselen uit de realiteit, waarbij interviews en reportagestijlen door hem consistent werden doorgevoerd. De hand van de auteur zou zo min mogelijk zichtbaar moeten zijn, zodat de lezer zo veel mogelijk vrijheid zou krijgen om het werk naar eigen behoefte te interpreteren.²² Het culmineerpunt van die werkwijze was de uitgave *Het kantoor* (1973) waarvoor de naam 'boek' niet meer goed van toepassing is. Eén uur lang werden de activiteiten op een Nederlands kantoor systematisch via geluidsopnames en foto's (vier per minuut, telkens uit de vier hoeken van de ruimte door vier verschillende fotografen) vastgelegd, waarna interviewers de medewerkers vroegen hoe ze dit uur beleefd hadden. Zo kwam er een map tot stand met daarin vier grammofoonplaten (flexidiscs) en losse bladen met in totaal 240 foto's en 26 pagina's tekst (een voorwoord van Develing en een zo letterlijk mogelijke weergave van de interviews). In het kader van de focus op democratisering in

¹⁹ C. Buddingh', 'De Nieuwe poëzie', in: *Gard Sivik* 33 (1964), 17.

²⁰ J. Bernlef en K. Schippers, 'Gesprek met Remco Campert', in: *De Gids* 128 (1965), 42-57, aldaar 48. Andere voorbeelden van dit gebruik van het begrip democratisering zijn bijvoorbeeld: C. Ouboter, 'Poëzie-puur en poëzie-soda', in: *Ontmoeting* 15 (1961-1962), 238-249, aldaar 247; en J. Bernlef, 'De Liverpool scene: Engelse popdichters', in: *De Gids* 131 (1968), 172-175, aldaar 172.

²¹ Onder meer Buddingh' leverde kopij voor dit tijdschrift; zie Hopper, 'Zeg er 'ns wat van...!', in: *de Volkskrant*, 13 januari 1969.

²² E. Develing, *Het einde van de roman*. Amsterdam/Brussel: Paris-Manteau, 1973 (1968).

dit artikel is het trouwens intrigerend dat Develing in zijn inleiding het gebrek aan werknemersautonomie en democratie op de werkvloer benadrukte, terwijl critici in de letterlijk opgetekende interviews geen aanwijzing zagen dat de werknemers zich daadwerkelijk onderdrukt voelden.²³

In *Het kantoor* zijn de paradoxen van de democratisering als poëticaal principe glashelder zichtbaar. In principe was er alles aan gedaan om het project toegankelijk te maken: door financiële steun van de Jan Campertstichting en het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) kon de prijs voor dit bijzondere object worden beperkt tot een luttele 9,90 gulden (ruim 13 euro nu). Toch bleef dit werk met zijn conceptuele insteek – gemaakt door een auteur die als medewerker van het Stedelijk Museum in het hart van de avant-garde van zijn tijd stond – natuurlijk in hoge mate ontoegankelijk voor het grote lezerspubliek. Het zou dan ook nooit worden herdrukt.

Democratisering als pleidooi voor inspraak

In Develings *Het kantoor*, waarin het vermeende gebrek aan werknemersinspraak in kantoren wordt geheld, is ook een tweede betekenis van de term democratisering terug te zien, die vanaf de tweede helft van de jaren zestig steeds dominanter werd. Het begrip werd vanaf dat moment gebruikt in pleidooien voor meer inspraak en autonomie van gewone burgers, studenten en werknemers. Zeker in het politieke landschap en de wereld van het onderwijs doken begrippen als ‘democratie’ en ‘(radicale) democratisering’ voortdurend op. De studentenwereld was daar vroeg mee: bij de vorming van de studentenvakbeweging (SVB) in 1963 stelde voorzitter Ton Regtien ‘radicale democratisering’ voor als een van de kernprincipes van de beweging.²⁴ Uiteindelijk zou het pleidooi voor politisering en democratisering van de universiteit aan het einde van de jaren 60 leiden tot universiteitsbezettingen in Tilburg en Amsterdam, en tot allerlei experimenten om de studenten meer inspraak te geven. Na de Maagdenhuisbezetting van mei 1969 werd bijvoorbeeld geprobeerd de opleiding Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam te democratiseren, door het onderwijs sterker projectmatig te organiseren en de verantwoordelijkheid voor de kwaliteit en inhoud van de colleges onder te brengen in een systeem van raden waarin studenten, docenten en overig personeel zetelden.²⁵ Tezelfdertijd werd ook de politiek opgeschrikt door nieuwe partijen en nieuwe stromingen binnen bestaande partijen die schermden met een vernieuwing van het democratische bestel: dat gold bijvoorbeeld voor Democraten’66, maar ook voor Nieuw Links dat vanaf 1966 sterk de koers van de Partij van de Arbeid ging bepalen.²⁶

²³ Zie bijvoorbeeld B. Kroon, ‘Het kantoor van de familie Doorsnee’, in: *De tijd*, 3 april 1974, 5; J. Vogelaar, ‘Het kantoor, naar ieders tevredenheid’, in: J. Vogelaar, *Konfrontaties: kritieken en commentaren*. Nijmegen: Socialistiese Uitgeverij, 1974, 76-77.

²⁴ Anoniem, ‘Studentenbeweging is nu definitief’, in: *Algemeen Handelsblad*, 1 juli 1963, 7.

²⁵ Anoniem, ‘Neerlandici in ’n dwangpositie’, in: *de Volkskrant*, 28 april 1970, 13.

²⁶ J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig*. Vertaald door Simone Kennedy-Doornbos. Amsterdam: Boom, 1995, 180-206.

Uiteraard kon een verschijnsel dat zo'n maatschappelijke oerkracht bleek te zijn op grote journalistieke belangstelling rekenen: het *Algemeen Handelsblad* publiceerde bijvoorbeeld tussen 22 april 1969 en 1 mei 1969 een dagelijkse serie stukken over allerlei aspecten van democratisering. Weinig aandacht ging daarbij uit naar de kunstwereld, terwijl in dat domein de roep om inspraak en autonomie bijzonder hard klonk. S.M. Pruys schreef naar aanleiding van een architectuurcongres in 1968 al: 'Ik schat – met gepaste overdrijving – dat het woord “democratisering” 2843 maal gebruikt werd, het woord “inspraak” 53426 maal en een aantal andere begrippen van gelijke strekking een navenant aantal malen.'²⁷ In 1969 en 1970 volgden grote protesten in de kunstwereld: het Tweede Schrijversprotest in het literaire domein, de Aktie Tomaat in de theaterwereld, de Aktie Notenkraaker van de componisten en de museumbezettingen van de Beroepsvereniging van Beeldende Kunstenaars. Grofweg hadden al deze protesten dezelfde driedelige inzet: de artistieke praktijk vernieuwen (bijvoorbeeld door ruimte maken voor experimenteel toneel of hedendaagse componisten), de subsidies voor kunst verhogen en de kunstenaarsinspraak in het cultuurbeleid vergroten.²⁸ In de literaire wereld ging het dan onder meer om de eis dat schrijvers zelf meer voor het zeggen zouden krijgen binnen het Fonds voor de Letteren dat de subsidies verdeelde.²⁹

Bijzondere aandacht voor die kwestie van kunstenaarsinspraak zien we in het journalistieke werk van Lidy van Marissing.³⁰ Zij is vooral in de literatuurgeschiedenis terechtgekomen vanwege haar experimentele montageromans, maar was ook jarenlang als journalist bij de *Volkskrant* actief. In veel van haar stukken schrijft ze over kwesties rond inspraak en democratisering; dat zie je bijvoorbeeld in een interview met BKK-voorzitter Ger Lataster over 'meebeslissingsrecht' van kunstenaars in het subsidiebeleid.³¹ Maar ze schreef óók veel over democratisering als een beweging om het publiek van kunst een belangrijker plek in het bestel te geven. Zo pleitten de straattoneelmakers die ze in 1969 interviewde voor het doorbreken van het elitaire karakter van het theater, terwijl Van Marissing ook schreef over pogingen om subsidiegelden meer ten goede van het koperspubliek te laten komen (de 'subsidie aan de lezer', die boeken via productie-subsidies goedkoper moest maken voor de consument).³²

²⁷ S.M. Pruys, 'De consument weet zelf wel wat hij wil', in: *Algemeen Handelsblad*, 28 september 1968, 23.

²⁸ Over het tweede Schrijversprotest: Ham, 'Sluit de rijen'; over Tomaat: I. Deddes, *Tomaat documentatie: een documentaire verslag van een actie 9 oktober 1969-28 februari 1970*. Amsterdam: Instituut voor Theateronderzoek/Holland Festival, 1979; over Notenkraaker: R. Adlington, *Composing Dissent: Avant-Garde Music in 1960s Amsterdam*. New York: Oxford University Press, 2013, 229-266 en L. Dommering-Van Rongen, *De Notenkraakers: rebellie in het Concertgebouw*. Amsterdam: Boom, 2019.

²⁹ Ham, 'Sluit de rijen'.

³⁰ Ik dank Lorraine Davelaar voor het handzame overzicht dat ze me bezorgde van *Volkskrant*-stukken door Van Marissing uit de periode 1968-1976.

³¹ L. van Marissing, 'Ger Lataster, voorzitter protesterende kunstenaars: het schort aan een cultuurbeleid', in: *de Volkskrant*, 5 juni 1969, 15.

³² L. van Marissing, 'De straat op met toneel', in: *de Volkskrant*, 2 augustus 1969; L. van Marissing, 'Subsidie aan de lezer: doekje voor het bloeden', in: *de Volkskrant*, 23 februari 1973.

Democratisering als populariseringsstrategie

Met het verschijnen van de subsidie aan de lezer komen we terecht bij de derde betekenis van democratisering in deze periode, één die vanaf ongeveer 1970 zichtbaar werd. Het gaat dan om de vraag hoe de literatuur zo inclusief en toegankelijk mogelijk kon worden ingericht. Daarbij werd bijna uitsluitend gedacht aan de drempels die de identiteitsmarkers 'leeftijd' en 'sociale klasse' konden opwerpen, niet aan de eventuele rol die gender en etnische achtergrond zou kunnen spelen in de literatuurconsumptie. Vrijwel alle discussiepartners leken het er in de jaren zeventig over eens dat het boek geen elite-product moest worden, maar breed toegankelijk moest zijn. Dat deze overeenstemming echter niet vanzelfsprekend was, wordt duidelijk wanneer we kort de geschiedenis van de CPNB van de jaren voordien overschouwen, de organisatie die zich van oudsher het meest voor de brede verspreiding van literatuur heeft ingezet.

In de late jaren 50 was de CPNB nog een betrekkelijk sjieke club. Dat laat zich onder meer aflezen aan een interview uit 1959 met boekverkoper en letterheer Chris Leeftang, die al vóór de oorlog bij CPNB betrokken raakte en van 1948 tot 1960 voorzitter was.³³ Hij reflecteerde in dat interview op het verschijnen van het pocketboek, dat in 1958 de boekenwereld in beroering bracht.³⁴ Leeftang accepteerde het verschijnen dat de boekhandel door dit type snelle en goede boeken veranderde en dat het boekenpubliek als gevolg daarvan het koopgedrag en de eigen voorkeuren aanpaste, maar echt van harte ging het niet: '[M]et het rumoerige veelverspreide pocketboek, in de veranderde boekenwereld van vandaag werk ik met alle ambitie zo goed als ik kan, maar mijn eerste liefde geldt toch – als ik het zo zeggen mag – het “echte” boek.'³⁵ Hij wees tegelijkertijd op het gevaar dat het pocketboek een vervlakking van de smaak en een overproductie in de hand werkte: de CPNB was ervoor de mensen meer te laten lezen, maar daarbij ook een behoorlijk niveau te garanderen, volgens hem.³⁶ Ook zag hij met lede ogen aan hoe het voorname CPNB-Boekenbal dat hij in het leven had geroepen steeds meer in een spektakel veranderde. In een later interview, vermoedelijk uit de jaren zestig, zei hij: 'Het echte, leuke elitaire Boekenbal is overleden aan de tijdgeest. [...] Het afschuwelijke fenomeen dat men met het woordje “democratisering” bestempelt, maar dat met democratie niets te maken heeft, dat fenomeen heeft een einde van het Boekenbal gemaakt.'³⁷

Die toenadering tot de gewone lezer – én tot de jeugd – die het ouderwetse Boekenbal de kop zou kosten, was vooral goed zichtbaar vanaf 1965, niet toevallig op het mo-

³³ Over Leeftangs rol als boekhandelaar en CPNB-voorzitter: N. Bokhove, *De drempelschroom verdrijven. Literaire activiteiten in de jaren 1932-1973 bij boekhandel Broese onder Chris Leeftang*. Utrecht: Gusto, 2013, 14-46.

³⁴ J. Blokker, 'De slag om het pocketboek', in: *de Volkskrant*, 15 november 1958, 13. Zie ook: L. Kuitert, *Het uiterlijk behang: reeksen in de Nederlandse literatuur 1945-1996*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1996, 132-139.

³⁵ G. Smit, 'Chr. Leeftang, de man achter de Boekenweek', in: *de Volkskrant*, 28 februari 1959, 11.

³⁶ Anoniem, 'Boekenweek met programma volgens beproefd patroon', in: *de Volkskrant*, 13 februari 1959.

³⁷ Geciteerd in W. Schouten, *Een vak vol boeken: herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1988, 159. Schouten geeft helaas niet aan waarin en wanneer het geciteerde interview is verschenen. Zie voor andere veelzeggende citaten over Leeftangs wantrouwen tegenover cultuurspreiding en zijn afkeer van het woord 'boekpropaganda': J. Blokker, *De kwadratuur van de kwattareep. Zestig jaar collectieve propaganda van het Nederlandse boek*. Amsterdam: CPNB, 1990, m.n. 108, 114 en 119.

ment dat er snelle veranderingen plaatsvonden in de Nederlandse jeugdcultuur. In dat jaar huurde CPNB voor het eerst de Amsterdamse RAI af, in een poging om naast genodigde bezoekers (1500) ook een groot aantal betalende bezoekers (2000) een plek te geven.³⁸ In de jaren daarna werd deze minder elitaire koers voortgezet. Zo kondigde CPNB in 1967 aan dat het Boekenbal voortaan niet langer een gala, maar ‘gewoon een openingsavond van de boekenweek’ was, aldus organisator Jan Vrijman, journalist en filmmaker met een interesse voor jeugdcultuur. “Het tijdperk van de rok is ten einde,” kondigde hij aan. “Smoking is het maximaal toelaatbare, maar aan spijkerbroeken zijn we nog niet toe; misschien volgend jaar.”³⁹

CPNB deed er gedurende deze Boekenweek alles aan om jonge mensen te verleiden tot het lezen en kopen van boeken. Daar zou deze ‘boekgeneratie’, zoals CPNB haar noemde, volgens de stichting sterk voor open staan: CPNB ontwaarde ‘een nieuw groot lezerspubliek dat het boek als een consumptieartikel beschouwt, er mee opstaat en er mee naar bed gaat.’⁴⁰ Uit verschillende artikelen blijkt hoezeer deze framing als een bewuste, slimme campagne was opgezet. CPNB publiceerde dat jaar een *Witboek van de boekgeneratie*, waarin werd geclaimd dat de groei van het televisiegebruik inmiddels in een ‘slenterpas’ ging, maar dat het boek geweldige sprongen in verkoop en populariteit maakte: ‘Nog nooit werd er zo veel gelezen’, zoals de slagzin luidde. Daarbij werden cijfers geleverd; althans, over het televisiegebruik werd niets vermeld, maar over de groei van de boekenconsumptie wel. Het woord boekgeneratie als lokaas om de aandacht van de pers te trekken, was volgens de jonge CPNB-directeur Frans de Smit de vinding van Jan Vrijman.⁴¹ Toen het *Witboek* met een persconferentie werd voorgesteld, namen vrijwel alle belangrijke kranten de opgetogen toon van CPNB over. *Trouw* klonk nog het meest sceptisch; in andere kranten werd met ogenschijnlijke instemming De Smit geciteerd, die van een ‘ontvoogding’ van de lezer sprak en aangaf dat het ‘zwaarwichtige, culturele image van het boek moest verdwijnen.’⁴² Die toon bleef in de weken nadien aanhouden. In februari werd bijvoorbeeld bekendgemaakt dat er in de Boekenweek een ‘popshow’, ja zelfs een ‘happening’ door CPNB zou worden georganiseerd: naast talloze literaire auteurs zouden daaraan ook televisie- en popsterren als Kees Brusse, Boudewijn de Groot en Albert Mol meewerken.⁴³

³⁸ Zie voor de ontwikkelingen rond de Boekenbals in de tweede helft van de jaren zestig: J. Weijermars, *Het is pas feest als Harry is geweest. 60 jaar Boekenbal, 1947–2006*. Amsterdam: Boekmanstudies/De Buitenkant, 2007, 57–70.

³⁹ Anoniem, ‘Boekenomzet in één jaar met 22 pct. gestegen’, in: *Algemeen Handelsblad*, 31 januari 1967, 2.

⁴⁰ Anoniem, ‘Boekenomzet’, 2.

⁴¹ Anoniem, ‘Openingsfeest Boekenweek verliest dit jaar zijn gala-accent’, in: *Het Parool*, 31 januari 1967, 11.

⁴² Anoniem, ‘Boek(enweek) valt van cultureel voetstuk’, in: *Trouw*, 31 januari 1967, 8. ‘Ontvoogding’: Anoniem, ‘Nederland leest meer dan ooit’, in: *Friese koerier*, 31 januari 1967, 9. ‘Image’: Anoniem, “‘Nog nooit werd er zoveel gelezen’”, in: *De Telegraaf*, 11 februari 1967, 15. Verschillende kranten plaatsen ook een foto die boekdelen sprak. Vrijman stond daarop met de kunstenaar en ontwerper Metten Koorstra, die al jarenlang famous was om zijn uitzinnige Boekenbalversieringen; op de achtergrond een halffaakte vrouwenfiguur die in de krant als “sex-pop” werd betiteld; zie bijvoorbeeld Anoniem, ‘Boekenomzet’ en Anoniem, ‘Nederland leest meer’. Dat seks in de late jaren zestig verkocht, blijkt ook uit de aanwezigheid van ‘dames in papieren kleding’ op deze openingsavond; ‘lets om uit te pakken?’ tekende een *Trouw*-redacteur er verkleerd of vermoedelijk eerder kritisch bij aan (Anoniem, ‘Openingshappening van Boekenweek komt op televisie’, in: *Trouw*, 17 februari 1967, 2).

⁴³ Anoniem, ‘Boekenbal zonder plechtstatigheid’, in: *Het vrije volk*, 17 februari 1967, 11.

Schrijvers en andere betrokkenen uit de boekenwereld klaagden over het feit dat de deuren voor betalende bezoekers zo wijd waren opengezet: een journalist van *Het Parool* klaagde in 1967 dat het Boekenbal in een ‘regentenbal’ dreigde te veranderen, waartoe door de hoge toegangsprijs vooral de welvarende klasse toegang had.⁴⁴ In 1968 en 1969 werd de toegangsdrempel tot het bal daarom tijdelijk weer wat hoger gemaakt: het was weer vrijwel uitsluitend bedoeld voor schrijvers, politici, uitgevers en andere boekenmensen.⁴⁵ Tegelijk was het bal op televisie te zien en waren de gekozen thema’s wel degelijk hip en op jonge mensen toegesneden. In 1969 ging het bijvoorbeeld op de psychedelische toer, met een ‘Popsjoo’ die – geheel in lijn met de esthetiek die in die jaren door een jongerenpodium als Paradiso werd toegepast – allerlei aspecten uit de subcultuur met elkaar vermengde, waaronder lichtshows, geluidscollages, elektronische experimenten en popfilms – en ook de vloeistofprojecties ontbraken uiteraard niet.⁴⁶

Vanaf 1970 werd er toch weer voor een breder toegankelijk ‘Lezersfeest’ in de RAI gekozen, en bleef de verbinding tussen de CPNB-activiteiten en de actualiteit én de populaire cultuur voortbestaan. In 1971, kort na de acties die de universiteiten en de kunstwereld zo op hun kop hadden gezet, stond de gehele Boekenweek in het thema van protest. Toen werd er onder meer een Literair Songfestival georganiseerd én live uitgezonden, met Mies Bouwman als presentatrice. Tien oudere en recente ‘protestgedichten’ uit de Nederlandse literatuur, onder meer van Joost van den Vondel, Willem Elsschot en Lucebert, werden op muziek gezet door bekende componisten als Rogier van Otterloo en Jaap van de Merwe. Vervolgens werden ze uitgevoerd door bekende kleinkunstzangers, onder wie Willeke Alberti, Ramses Shaffy en Jenny Arian.⁴⁷

De verbinding van het literaire met niet-literaire populaire kunst- en cultuurvormen als het cabaret, de televisie en de popmuziek werd in de loop van de jaren zeventig steeds dominanter. In 1972 verscheen niet alleen het al genoemde Poesie-Boekenweekgeschenk, maar speelde cabaretgroep Don Quishocking ook een speciaal voor de gelegenheid gemaakte voorstelling; daarnaast was er een boekenfeest voor werkende jongeren in Paradiso.⁴⁸ Een jaar later stond de Boekenweek in het teken van jazz en poëzie.⁴⁹ En in 1976 was het thema Boek en Muziek aanleiding om smartlappen te verzamelen in het Boekenweekgeschenk *Snikken en smartlapjes*. Voor jongeren werd dat jaar de elpee *Zing je moerstaal* uitgebracht, waarop dichters variërend van Harry Mulisch en Judith Herzberg tot Drs. P en Hans Dorrestijn samenwerkten met grootheden uit de Nederlandse muziek: Kayak, Earth & Fire, Focus, Robert Long en anderen.⁵⁰ Twee van de liedjes zouden uitgroeien tot klassiekers: Maggie MacNeals ‘Terug naar de kust’ (een tekst van Theun de Winter) en Boudewijn de Groot’s ‘Kinderballade’ (geschreven door Gerrit Komrij).⁵¹

44 Weijermars, *Het is pas feest*, 65.

45 Weijermars, *Het is pas feest*, 66-67.

46 Anoniem, ‘Boekenbal ’69 wordt in Vaticaanse sfeer gevierd’, in: *Leeuwarder Courant*, 26 februari 1969, 9.

47 Het programma is te vinden in Anoniem, ‘Opening Boekenweek op NOS-televisie’, in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 31 maart 1971, 9.

48 Anoniem, ‘Boekenweek op scholieren en werkende jongeren afgestemd’, in: *NRC Handelsblad*, 9 februari 1972, 6.

49 Anoniem, ‘Boekenweek in het thema van “literatuur en jazz”’, in: *NRC Handelsblad*, 9 februari 1973, 6.

50 Anoniem, ‘Smartlappen begeleiden dit jaar de Boekenweek’, in: *de Volkskrant*, 9 maart 1976, 7.

51 Over de overige Boekenbals van de jaren 70: Weijermars, *Het is pas feest*, 77-87.

Voor de meeste van deze projecten bestond in de literaire pers een vrij grote belangstelling; er werd ook regelmatig waardering voor uitgesproken.⁵² Het feit dat al deze projecten konden bestaan, zegt ook al iets: schrijvers waren klaarblijkelijk bereid om een poptekst of een poesiealbumversje aan te leveren of mee te werken aan een televisieshow. Of ze dit vol overtuiging deden of eerder uit berekening – het ging om projecten met een grote publieke uitstraling – is moeilijk te bepalen, maar weinig schrijvers uit deze periode spraken principieel en openlijk hun afkeer uit tegenover het democratiseren (of beter gezegd: populariseren) van literatuur. Dat zou een aanwijzing kunnen zijn dat er in de loop van de jaren zestig iets verandert in de positionering van schrijvers tegenover de democratisering: waar een oudgediende vooroorlogse literaire coryfee als Leeftang nog zichtbaar moeite had met de massificatie en popularisering van de literatuur, gold dat voor de generatie van naoorlogse auteurs veel minder.

De zichtbaar populairdere koers van CPNB werd wel met enige verbazing gadeslagen, maar niet principieel afgekeurd. Dat zie je bijvoorbeeld in een interview uit 1968 met de commercieel ingestelde CPNB-directeur Frans de Smit en CPNB-voorzitter Paul Brand jr. Gabriël Smit (auteur en journalist) stelt hen wel enige kritische vragen over de besteding van het budget, maar dat zij met hun stichting een populairdere koers varen, lijkt hij niet problematisch te vinden.⁵³ Iets vergelijkbaars is zichtbaar in twee interviews met zijn opvolger, Dick Ouwehand. Zowel Adriaan van der Veen (schrijver en medewerker letteren bij NRC Handelsblad) als een anonieme correspondent van Nieuwsblad van het Noorden benadrukt wel dat Ouwehand uit het reclamevak in plaats van uit de boekenwereld komt, maar leggen hem over zijn pragmatische pr-strategie niet het vuur aan de schenen.⁵⁴

Democratisering – of vergroting van de afzet?

Op het eerste gezicht loopt er een directe lijn van de CPNB-‘popsjoos’ van de late jaren zestig naar de eveneens populaire Boekenweekinitiatieven van de jaren zeventig, maar wie de ontwikkelingen op de boekenmarkt preciezer bekijkt, ziet dat er wel degelijk dingen veranderd zijn in de oriëntatie van spelers op het literaire veld. In de late jaren zestig richt de propaganda zich helemaal op de factor ‘leeftijd’: door van een ‘boekgeneratie’ te spreken, lijkt CPNB de generatie van babyboomers aan zich te willen binden. Vanaf de vroege jaren zeventig wordt er echter niet alleen op leeftijd, maar ook op ‘maatschappelijke klasse’ gefocust in het CPNB-beleid. Zo richtte de CPNB zich in 1972 sterk op de groep ‘werkende jongeren’, een groep jongeren (veelal) uit de arbeidersklasse die in de jaren zeventig veel maatschappelijke aandacht kreeg. Dit is een aanwijzing dat de bakens in de boekenwereld verzet werden: er ontstond nu meer oog voor klasseverschillen.

⁵² Zo werd in het Volkskrant-stuk in noot 50 positief geschreven over de verzorging en aanpak van Zing je moerstaal. Vgl. ook de positieve woorden voor Poesie in het citaat bij noot 2.

⁵³ G. Smit, ‘Hoe maak ik van een ongeregelde lezer een geregelde lezer?’, in: *de Volkskrant*, 26 maart 1968.

⁵⁴ A. van der Veen, ‘Het boek is niets voor ons soort mensen’, in: *NRC Handelsblad/Cultureel Supplement*, 31 december 1970, 2; Anoniem, ‘Dick Ouwehand: meer propaganda- dan boekenman’, in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 februari 1972, 3.

Geleidelijk aan werd duidelijk werd dat de ‘lagere welstandsklasse’ praktisch geen boeken kocht, en dat leidde vanaf begin jaren zeventig ertoe dat de visie op de boekenmarkt – die een paar jaar eerder nog euforisch was – behoorlijk getemperd werd: in toenemende mate werd de klassebepaaldheid van literatuur als een maatschappelijk probleem gezien. Overigens stond de boekenwereld hierin niet alleen, maar werden deze zorgen in de hele wereld van de cultuur gedeeld. De *Discussienota Kunstbeleid* (1972) en de *nota Kunst en kunstbeleid* (1976), twee van de vroegste Nederlandse kunstbeleidsnota’s, stelden een visie op kunstbeleid voor dat sterk op spreiding van kunst over alle maatschappelijke groepen gericht was. Dat deed het ministerie van CRM vanuit de overtuiging dat kunst het welzijn van de gehele bevolking zou moeten vergroten, niet alleen van een beperkte welvarende groep burgers.⁵⁵

Er leefden bij verschillende auteurs en journalisten echter twijfels of de CPNB wel echt zulke nobele bedoelingen had. Vooral twee kwesties werden ter discussie gesteld, namelijk of de zogenoemde democratiseringsstrategieën nu wel echt de drempels tot de literatuur verlaagden, en of CPNB niet al te veel de bedrijfsbelangen van de uitgeverij diende. Die eerste zorg werd bijvoorbeeld geuit door de communistische krant *De waarheid*: die wees er fijntjes op dat er wel in woorden aan een toegankelijker literaire cultuur werd gewerkt door CPNB, maar dat die doelstelling soms in de praktijk volledig werd tenietgedaan door financiële drempels. Zo werd er in 1970 voor het eerst in plaats van een Boekenbal een algemeen toegankelijk lezersfeest in de RAI georganiseerd voor 3000 mensen. Volgens *De waarheid*-correspondent Marisca Milikowski was dat hard nodig, maar feitelijk vrome praat, omdat de toeschouwers de hoge toegangsprijs van 20 gulden (omgerekend ruim 39 euro nu) moesten betalen.⁵⁶

De vraag naar de te grote verknoping van de CPNB met bedrijfsbelangen in de uitgeverijwereld kwam ook op in de roerige periode tussen eind 1969 en midden 1970. Eind 1969 werd aangekondigd dat de CPNB in de huidige vorm zou verdwijnen: waar de Stichting eerder een samenwerking tussen de Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond (KNUB) en de Nederlandse Boekverkopersbond (NBB) was, trok de NBB zich terug uit de organisatie. De boekverkopers konden zich onder meer niet vinden in de vrijheden die de uitgeverij opeisten wat betreft mogelijke verkooppunten: supermarkten en andere zelfbedieningszaken werden steeds vaker als boekverkooppunt gebruikt, uiteraard zeer tegen de zin van de gespecialiseerde boekhandelaren. Voortaan, zo werd gesteld, zouden de uitgeverij de propaganda voor het Nederlandse boek in eigen hand nemen.⁵⁷

Dat was onder meer voor de auteurs niet per se goed nieuws. Het boterde al langer niet tussen de auteurs (onder meer gerepresenteerd door de Vereniging van Letterkundigen, VvL) en de uitgeverij. De auteurs richtten zich in het Tweede Schrijversprotest dat vanaf januari 1970 van start ging onder meer op de zwakke positie van auteurs tegenover hun uitgeverij, bijvoorbeeld op het gebied van boekcontracten en royalties. Begin 1970 dreigde de VvL de Boekenweek in het geheel te gaan boycotten, een actie waar vooral de

⁵⁵ Zie voor een analyse van deze twee nota’s: R. Pots, *Cultuur, koningen en democraten: overheid en cultuur in Nederland*. Nijmegen: SUN, 2000, 295–312.

⁵⁶ M. Milikowski, ‘Rondleiding door de toren: de CPNB, de snobs en de mandarijnen’, in: *De waarheid*, 11 maart 1970, 2.

⁵⁷ L. van Marissing, ‘Uitgeverij gaan zelf het boek propageren’, in: *de Volkskrant*, 13 december 1969, 25.

uitgevers door getroffen waren: met het stopzetten van de 'oude' CPNB organiseerden zij immers de facto de Boekenweek. Omdat de onderhandelingen tijdig vlotgetrokken werden, zou het zover niet komen, en zelfs een grootscheepse reorganisatie van CPNB bleef uiteindelijk achterwege (ook het conflict met NBB zou uiteindelijk worden bijgelegd, zij het pas in 1982).⁵⁸ Maar wat uit deze fase wel duidelijk was geworden, was dat de uitgevers hun greep op de Nederlandse boekpropaganda hadden versterkt, terwijl er bij auteurs een groeiend wantrouwen heerste tegenover de intenties van de uitgevers.

Dit leidde in de loop van de jaren zeventig tot diverse kritische kranten- en tijdschriftstukken, vooral aan de linkerkant van het politieke spectrum. Die discussie was ten dele opnieuw een debat over democratisering, terwijl daarnaast ook het begrip 'openbaarheid' vaak viel. Kern van de discussie was dat sommige journalisten en auteurs meenden dat de CPNB vooral een instrument van de uitgevers was geworden, en dat die uitgevers onder het mom van democratisering structureel bezig waren hun macht te vergroten, een proces dat uiteindelijk juist een gevaar voor de democratie en de publieke openbaarheid van informatie zou kunnen betekenen. Zo richtte Lidy van Marissing haar pijlen op diverse toplijsten, waaronder de boekentoptien van CPNB, die volgens haar zwaar op bedrijfsbelangen leunden en een suggestief beeld gaven van wat succesvolle en goede boeken zouden zijn. Daarmee werd de gewone lezer gemanipuleerd.⁵⁹ Schadelijker nog, aldus een kritische correspondent in *De waarheid*, was de steeds opnieuw geuite ambitie van uitgevers om het boek te 'democratiseren', terwijl het hier in werkelijkheid om iets veel eenvoudigers ging: 'verbreiding van de markt en vergroting van de omzet.' Deze toenemende marktgerichtheid bij uitgevers was een van de onderliggende redenen van auteurs om tot een Schrijversprotest over te gaan, aldus *De waarheid*-journalist: de auteurs 'vrezden dat de toenemende concentratie van uitgeverijen in reusachtige mammoets tot resultaat zal hebben dat minder "lekker" in de markt liggende boeken niet meer uitgebracht zullen worden.'⁶⁰ De vrees bestond dat de grote uitgeversconcerns die ontstonden almaar minder ruimte voor bijvoorbeeld het linkse of het experimentele boek zouden vrijmaken, en zich almaar meer zouden gaan toeleveren op een efficiënte productie van goedkope pockets en paperbacks die bij een zo groot mogelijke groep lezers zouden kunnen aanslaan.

Die zorg – dat de vorming van steeds grotere uitgeversconcerns op den duur een funeste impact zou hebben op de diversiteit van de gepubliceerde boeken en uiteindelijk op de openbaarheid van informatie in het algemeen – zou later in het decennium telkens terugkeren. Er verschenen niet alleen krantenstukken over, maar ook themanummers van links angehauchte literair-culturele tijdschriften en een boek.⁶¹ Vooral een con-

⁵⁸ Over deze crisis en de oplossing ervan: Blokker, *De kwadratuur*, 159-165 en 186.

⁵⁹ L. van Marissing, 'Vraagtekens bij de top tien en de kleine oplagen van de "meest verkochte" boeken', in: *de Volkskrant*, 25 november 1972.

⁶⁰ Anoniem, 'Uitgevers plannen derde Nederlandse boekenmarkt', in: *De waarheid*, 9 oktober 1970, 5. Vergelijkbare kritiekpunten uitte ook Jacq Vogelaar: J. Vogelaar, *Konfrontaties. Kritieken en commentaren*. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij Nijmegen, 1974.

⁶¹ Een voorbeeld van een wat later krantenartikel: R.R., 'Grote uitgeverijen versterken greep op boekenmarkt', in: *De waarheid*, 7 februari 1974, 5. Themanummers: *Totems/Schrift* 2 (1970), nr. 7-8; *Uitgeverij*; en *Te elfder ure* 19 (1972), nr. 1-2: *Boekenmarkt en openbaarheid*. Boek: L. Heinsman en W. van Teeffelen, *Concernvorming in de Nederlandse boekenwereld*. Amsterdam: Van Gennep, 1975.

cern als Elsevier werd met argusogen bekeken. Directeur R.A.M. van den Brink sprak veel en graag over democratisering, onder meer vanuit zijn rol als voorzitter van de raad van bestuur van de Stichting Speurwerk betreffende het Boek, een organisatie die harde cijfers over de literatuurconsumptie in Nederland probeerde te verzamelen. Tegelijk werd bij ieder interview beter duidelijk dat hij niet zozeer op de verheffing van de arbeider uit was, als wel op de versteviging van de positie van de grote uitgeverijen.⁶² Het al maar groter en internationaler wordende Elsevier was dan ook zelf een voorloper in het proces van concernvorming.⁶³

Verskillende betekenissen van het begrip democratisering kwamen samen in de discussie over de al dan niet schadelijke bedrijfsconcentratie op de boekenmarkt. Auteurs vreesden dat hun mogelijkheid tot inspraak in beleid en in de algehele koers van de boekenwereld – dus democratisering in de tweede betekenis van het woord – onder druk zou komen te staan door de concernvorming. Terwijl de uitgevers, de Stichting Speurwerk en ten dele ook de CPNB aangaven dat grote uitgeversconcerns slechts een middel waren om boeken zo ‘democratisch’ want laagdrempelig en goedkoop mogelijk te kunnen produceren en verspreiden, zagen de auteurs die tendens als een techniek om de macht in de boekenwereld van de factor arbeid naar de factor kapitaal te verschuiven.

Besluit

Zo liep een gesprek in de boekenwereld over het afschudden van het elitaire karakter van de literatuur uit op een botsing van politieke waarden: de schrijvers en journalisten die daarin het meest kritisch waren over de democratiseringsbeloften van literaire instituties waren marxistisch geïnspireerde mensen (Lidy van Marissing, Jacq Vogelaar, journalisten van *De waarheid*) die vanuit hun kapitalismekritiek de intenties van literaire spelers als de grote uitgevers en CPNB wantrouwden.

De chronologie van de democratiseringsontwikkeling die ik in dit artikel thematisch heb beschreven verloopt ongeveer als volgt. Tot en met de vroege jaren zestig is er van oriëntatie op een groter, minder elitair publiek weinig sprake in de Nederlandse boekenwereld. CPNB wordt met gentlemanachtige hand door Ed Leeftang geleid, die zich als boekhandelaar en boekenmens slechts schoorvoetend bij de komst van toegankelijke en goedkope pockets neerlegt. Schrijvers spreken in diverse vroege stukken uit de jaren vijftig en vooral de jaren zestig volop over democratisering, maar dat heeft aanvankelijk eerder betrekking op het gewoner, minder verheven maken van de literaire taal (democratisering als poëticaal principe), minder op de zoektocht naar een groter

⁶² Zie bijvoorbeeld A.F. van Zweeden, “Binnen tien jaar beheersen vijftien uitgeversgroepen driekwart van de Nederlandse omzet”, in: *Algemeen Handelsblad*, 31 maart 1970, [13]; A. Kossmann, ‘Volk van slechte lezers’, in: *Het vrije volk*, 3 april 1971, [19]; Anoniem, ‘Het is hovaardij niet de boeken te maken die het publiek wil’, in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 8 mei 1971, 35; L. van Marissing, ‘Elsevier-directeur Van den Brink: “Die verschraling valt wel mee”’, in: *de Volkskrant*, 15 januari 1972, 21.

⁶³ Zie voor de bedrijfsstructuur en dochterbedrijven van Elsevier midden jaren zeventig: Heinsman en Van Teeffelen, *Concernvorming*, 111-125.

leespubliek. Vanaf ongeveer 1967 is bij de CPNB een toenemende populariseringstendens te zien: door middel van grootse campagnes met gebruik van populaire media (onder meer popconcerten en televisie) probeert men de propaganda voor het Nederlandse boek bij een nieuw, jong publiek te laten aanslaan. De toon is eind jaren zestig zeer positief, mede door prachtige groeicijfers op de boekenmarkt. Al in 1969-1970 begint het echter te rommelen: de uitgevers en boekhandelaren komen tot botsing over de CPNB-koers, auteurs en uitgevers krijgen het aan de stok over financiën en over inspraakkwesities (democratisering als pleidooi voor inspraak), en het wordt langzaam duidelijk dat de groeioprognoses van enkele jaren voordien veel te optimistisch waren geweest. Vooral de 'lagere inkomensklasse' oftewel de arbeidersklasse, die vanaf de vroege jaren zeventig maatschappelijk steeds meer in beeld komt, blijkt nauwelijks boeken te kopen. De populariseringstendens zet zich voort, waarschijnlijk in de hoop ook deze lagere inkomensgroep te verleiden, onder meer in de vorm van lezersfeesten (in plaats van besloten Boekenbals), literaire elpees, literaire poesiealbums, enzovoort. Maar vanaf ongeveer 1970 zijn er aan de linkerkant van het politieke spectrum veel schrijvers en journalisten die beginnen te betwisten of de literaire instituties überhaupt wel het propageren van lezen bij lagere inkomensklassen op het oog hebben (democratisering als populariseringsstrategie), of eerder het vergroten van hun eigen kapitaal.

De jaren zeventig zijn door Antoine Verbij benoemd als 'tien rode jaren'.⁶⁴ Hij doelde daarbij vooral op het links-radicalisme van die periode, maar ook in minder uitgesproken zin waren dit bloei-jaren van het marxisme, zo toont het democratiseringsdebat aan. In de jaren zeventig werd door een substantiële groep mensen in het literaire veld vanuit een gegronde marxistische analyse nagedacht over hoe de literatuurconsumptie samenhangt met de klassenstructuur van de samenleving. Met deze politieke blik op popularisering zou het alweer snel afgelopen zijn. In de jaren tachtig verdween de democratiseringsretoriek in journalistieke teksten, literaire bijdragen en beleidsstukken weer naar de achtergrond. En ook de koers van de CPNB bewoog in een andere richting. Vanaf Maarten 't Harts Boekenweekgeschenk *De ortolaan* (1984) kregen de CPNB-geschenken een minder diffuus karakter: voortaan had het geschenk het karakter van een novelle, geschreven door een bekende en serieus te nemen literaire naam.⁶⁵ De populariserende, minder 'hoog literaire' uitgaven uit de jaren zeventig verdwenen in de obscuriteit, als stille getuigen van een visie op democratisering die na een paar jaar alweer verouderd leek. Voortaan waren het geen smartlappen, poesiealbums of popliedjes meer die de lezer de literatuur moesten binnenlokken, maar beknopte, vlot geschreven literaire werken.

⁶⁴ A. Verbij, *Tien rode jaren. Links radicalisme in Nederland 1970-1980*. Amsterdam: Ambo, 2005.

⁶⁵ Vgl. E. Op de Beek, 'De ortolaan van Maarten 't Hart', in: E. van Boven, M. Sanders en P. Verstraeten, *Echte leesboeken. Publieksliteratuur in de twintigste eeuw*. Hilversum: Verloren, 2017, 287-311.